

Зборник Института за педагошка истраживања
Година 55 • Број 1 • Јун 2023 • 113–142
УДК 159.946.3-053.2

ISSN 0579-6431
ISSN 1820-9270 (Online)
<https://doi.org/10.2298/ZIPI2301113A>
Оригинални научни рад

ПЕРСПЕКТИВА РОДИТЕЉА У ЕВАЛУАЦИЈИ ИНВЕНТАРА ЗА ПРОЦЕНУ КОМУНИКАЦИЈСКОГ РАЗВОЈА ДЕЦЕ*

Даринка Анђелковић**

Универзитет у Београду – Филозофски Факултет, Србија

Маја Савић

Универзитет у Београду – Филолошки Факултет, Србија

Славица Тутњевић

Универзитет у Бања Луци – Филозофски факултет, Република Српска, Босна и Херцеговина

АПСТРАКТ

Извештај родитеља је прихваћен у истраживањима и пракси као валидан и поуздан извор података о комуникацијском развоју детета и евентуалном кашњењу у развоју. Ипак се морају имати у виду значајна ограничења као што су пристрасност родитеља, ограничења у разумевању дечије језичке продукције, образовање родитеља и мањкавости у лингвистичком знању родитеља. Имајући у виду да су управо родитељи највише заинтересовани за адекватну процену дететовог развоја, важно је од њих добити поуздане информације. У овом раду анализирамо како родитељи виде родитељски извештај као методу за прикупљање података синтетизујући њихова искуства са адаптираном верзијом *МекАртур-Бејтс инвентара комуникацијског развоја* (CDI-I и CDI-II). У том циљу урађена је тематска анализа дискусија у фокус групама са родитељима, као и одговора на отворена валидациона питања на крају инвентара. На основу квалитативне индуктивне тематске анализе дискусије идентификовано је шест тема и њихових подтема које су у овом раду приказане уз цитирање илустративних примера. Резултати су показали да

* Напомена. Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство за науку, технолошки развој и иновације Републике Србије у оквиру финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (451-03-47/2023-01/200163) и Универзитету у Београду – Филолошком факултету (451-03-47/2023-01/200167).

** E-mail: darinka2211@gmail.com

адаптација оригиналног CDI за језике са битно различитом морфосинтаксичком структуром може стварати тешкоће у разумевању упитничких ставки ван контекста. У раду приказујемо тешкоће и предности извештавања родитеља и критичко преиспитивање ове методе за процену језичког развоја. Дискутујемо о потенцијалним решењима која могу помоћи да се превазиђу тешкоће у вези са извештавањем родитеља о комуникацији њиховог детета, као и дилеме истраживача и практичара у вези са валидношћу и поузданошћу родитељског извештавања.

Кључне речи:

развој комуникације, процена комуникације детета, извештај родитеља, укљученост родитеља, тематска анализа.

■ УВОД

Родитељски извештај се показао као користан извор података за брзу и свеобухватну процену језичког развоја за потребе скрининга у клиничком и образовном окружењу, као и у истраживачким студијама које истражују корелате језичког развоја (Dale, 1989). У педијатријској пракси извештаји родитеља се широко користе као комплементарни метод медицинској анамнези у праћењу развоја деце, као и у клиничкој интервенцији за децу са развојним тешкоћама (Miller *et al.*, 2017; Nordahl-Hansen *et al.*, 2014; Pless & Pless, 1995; Sachse & Von Suchodoletz, 2008). Коришћење родитељских извештаја омогућава родитељима учествују као сарадници у програме процене и интервенције или истраживачке пројекте, што не само да пружа професионалцима обиље релевантних информација о деци, већ и повећава мотивацију родитеља да континуирано учествују у процени развоја свога детета (Dale, 1996).

МакАртур-Бејтс инвентар комуникацијског развоја (MB-CDI; Fenson *et al.*, 1993) је данас вероватно један од најчешће коришћених инструмената у области развоја комуникације код деце. Након више од три деценије употребе и емпиријског тестирања и прилагођавања на преко 100 различитих језика и култура (CDI Advisory Board, 2015), овај упитник се показао као корисно средство за праћење развоја језика како за истраживаче, тако и за родитеље. Он садржи неколико принципа који максимизују његову валидност и прилагођеност родитељима смањујући захтеве за реконструкцијом дечијих исказа на основу сећања: а) процена је ограничена на тренутна понашања детета, б) фокус је на видљивим облицима понашања и в) питања су затвореног типа са понуђеним ставкама које родитељ треба да одабере (Dale *et al.*, 1989; Frank *et al.*, 2021). Бројне квантитативне и корелационе студије су показале да је реч о валидном и поузданом инструменту комуникацијског развоја (Bennetts *et al.*, 2016; Camaioni *et al.*, 1991; Dale, 1991; Dale *et al.*, 1989; Ebert, 2017; Feldman *et al.*,

2005; Jahn-Samilo *et al.*, 2000; Miller *et al.*, 2017; O'Toole & Fletcher, 2010; Reese & Read, 2000; Thal *et al.*, 2000; Thal *et al.*, 1999).

Међутим, и поред добрих психометријских својстава инструмента, важно је информисати истраживаче и практичаре о предностима и недостатацима родитељског извештавања, што представља једно од најважнијих методолошких питања приликом процене развоја деце на раним узрастима. Раширено је уверење да су родитељи недовољно објективни, пристрасни посматрачи. Једно од главних ограничења односи се на то што већина родитеља нема довољно знања о језичкој структури или развоју говора код деце и могу да препознају неке језичке категорије и структуре (Dale, 1991; Stiles, 1994).

Процена родитеља може бити оптерећена и социодемографским факторима: родитељи који имају нижа примања и нижи ниво образовања су склони да прецене или потцене језичке способности свог детета (Bennetts *et al.*, 2016; Feldman *et al.*, 2003; Law & Roy, 2008; Roberts *et al.*, 1999), док родитељи чији је ниво образовања виши правилније процењују језички развој (Feldman *et al.*, 2003). Такође је примећено да родитељи чији је ниво образовања виши теже разликују рецептивни и експресивни речник детета и на тај начин прецењују његова развојна постигнућа (Reese & Read, 2000). Генерално, образовање родитеља значајно утиче на језичку осетљивост и способност препознавања и артикулације уочених језичких појава.

Јединственост родитељског искуства, као и експлицитни и имплицитни ставови и мишљења могу утицати на пристрасност њихових одговора (Bennetts *et al.*, 2016). На пример, родитељски понос и немогућност критичког сагледавања могу довести до тога да родитељи прецене способности, док фрустрација у случају развојних кашњења може довести до потцењивања дететових постигнућа (Dale, 1996; Dale *et al.*, 1989). Могући извор пристрасности у извештајима родитеља представља и то што се лакше опажају и боље памте изазовна или неуобичајена понашања (Zapolski & Smith, 2013). Такође се показало да карактеристика као што је темперамент и различита очекивања од дечака и девојчица утичу на родитељске извештаје (Dale, 1991; Hayden *et al.*, 2010).

Истраживачи се слажу да родитељи боље процењују језичку продукцију него способности разумевања и граматички развој (Eriksson *et al.*, 2002; Jahn-Samilo *et al.*, 2000; Luyster *et al.*, 2008; Sachse & Von Suchodoletz, 2008; Tomasello & Mervis, 1994). Родитеља имају тешкоћа да разликују да ли њихово дете заиста разуме реч или само препознаје одређени контекст (Jahn-Samilo *et al.*, 2000). Родитељи имају тенденцију да свом детету припишу разумевање речи када дете својим понашањем показује да је упознато са предметом или догађајем на који се реч односи (Tomasello & Mervis, 1994).

Једна од великих предности родитељског извештавања представља то што је већина родитеља природно заинтересована за развој свог детета и генерално ужива у искуству попуњавања упитника (Dale, 1991; Rescorla, 1989). Други, још

важнији разлог је што располажу обиљем информација о развоју свог детета. Родитељски извештаји не захтевају сарадњу самог детета, тако да се могу користити за процену деце на раним узрастима која често одбијају да комуницирају са странцима или да сарађују током тестирања у ординацији или експерименталном окружењу. Родитељи могу дати податке који су репрезентативнији за језик детета од лабораторијских узорака јер дете посматрају у природнијем и познатијем окружењу и у ширем спектру ситуација (Dale, 1991; Robinson & Mervis, 1999). Пошто су извештаји родитеља засновани на запажањима сакупљеним током дужег времена и у различитим контекстима, на њих мање утицати фактори језичке перформансе, као што је учесталост речи (Dale, 1996; Feldman *et al.* 2003). Другим речима, могу да узоркују читав опсег вокабулара, а не само оне речи које су чешће у употреби (Jahn-Samilo *et al.* 2000). Родитељи су и у прилици да известе о специфичним понашањима која се јављају релативно ретко или повремено. Важна предност родитељског извештавања је и то што је то јефтина метода брзе процене језичког развоја, што може бити драгоцено за сврхе општег скрининга у клиничком и образовном окружењу (Dale, 1991).

Ангажовање родитеља приликом процене комуникације њихове деце на раним узрастима помаже им да разумеју сопствену улогу и како могу да побољшају тачност своје процене, а такође повећава мотивацију да учествују у раној подршци и образовању. Показало се да рад са родитељима на документовању и размишљању о учењу деце у интервентним програмима пружа наставницима поуздане и богате податке о напретку детета, а родитељима помаже да схвате важност праћења напретка (Birbili & Tzioga, 2014). Такође је установљено да родитељи радо прихватају прилику да учествују у документовању и да су спремни да своје налазе поделе са наставником ако сматрају да су ти налази вредни.

Искуство је показало да се конвенционални референтни тестови који се примењују деконтекстуализовано не могу примењивати када је реч о процени раног дечјег развоја јер нису валидирани код одојчади, мале деце и предшколске деце, као и код деце са сметњама у развоју (Bagnato, 2007). Уместо тога, предлаже се „аутентична алтернатива процене” како би се избегле грешке у евалуацији развоја у раном детињству. Она омогућава аутентичан, алтернативан и опсервациони приступ који су препоручили препоручен стране *Национална асоцијација за образовање деце раних узраста (National Association for the Education of Young Children, NAEYS)*, и *Хед Старт центар за учење и знање у раном детињству (Head Start Early Childhood Learning & Knowledge Center, ECLKC)*. Ако се посматра у контексту Бронфенбренеровог еколошког модела људског развоја (Bronfenbrenner, 1988), учествовање у процењивању дечје комуникације налази своје место у интеракцији микросистема (породица) и мезосистема (здравствени систем, школа) – интеракцији породице, образовне установе, здравственог цетра. Укљученост родитеља у процени раног развоја

такође је у складу са *Оквиром ране интервенције за ментално здравље и добробит деце и младих (Early Intervention Framework for Children and Young People's Mental Health and Wellbeing)* и политиком инклузивног образовања у Србији (*Национални извештај о инклузивном образовању у Републици Србији за период 2019–2020, 2022*).

Како изгледа процес родитељског извештавања о развоју детета остало је недовољно истражено: како родитељи разумеју питања, које стратегије развијају када попуњавају упитник, како се доносе одлуке о одређеним стварима, колико су родитељи сигурни у своје изборе и како перципирају задатак да извештавају о постигнућима свог детета. Према Далеевом мишљењу, „многе недоумице које су изражене у вези са извештајима родитеља могу имати више везе са начином на који се приступа родитељском искуству, а не са валидношћу те перспективе уопште” (Dale, 1996, стр. 164). Стога сматрамо да је веома важно истражити искуство родитеља и размотрити њихову перспективу приликом попуњавања упитника.

Циљеви. Циљ ове студије јесте да допринесе бољем разумевању самог процеса родитељског извештавања о језичком развоју њихове деце. На основу тематске анализе родитељских запажања о коришћењу *МекАртур-Бејтс инвентара комуникацијског развоја (CDI-I и CDI-II)* адаптираног за српски језик (Anđeković *et al.*, 2017; Fenson *et al.*, 2007), испитујемо како родитељи перципирају, разумеју и вреднују упитнике и да ли могу адекватно да одговоре на задатак процене комуникације свог детета. Такође процењујемо да ли родитељи виде ставке у упитнику као релевантне и разумљиве. Покушаћемо да омогућимо боље разумевање заједничких искустава родитеља, са посебним освртом на потешкоће са којима се суочавају током попуњавања упитника и стратегије које примењују током тог процеса. На тај начин покушавамо да укажемо на могућа решења дилема са којима се родитељи неизбежно суочавају, а самим тим и дилема које имају истраживачи/практичари у вези са валидношћу родитељских извештаја.

Наш циљ је био да потражимо одговоре на следећа питања.

- Када попуњавају упитник, на које потешкоће родитељи наилазе у вези са упутствима и појединим деловима и ставкама у упитнику? Који делови упитника су најтежи за родитеље и које своје одговоре сматрају најмање поузданим?
- Које стратегије родитељи развијају приликом одговарања на ставке у упитнику?
- Како родитељи виде упитник, шта мисле о њему и како га вреднују? Да ли им је био користан? Да ли су током попуњавања упитника били забринути да ли њихово дете испуњава критеријуме који одговарају узрасту? Да ли у вези са тим желе да поразговарају са неким?

■ МЕТОДЕ И МАТЕРИЈАЛИ

Истраживање је одобрила Комисија за оцену етичности истраживања Одељења за психологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Студија је спроведена применом прве и друге адаптиране верзије CDI упитника за српски језик (Andelković *et al.*, 2017).

Нацрт истраживања. Индуктивна тематска анализа (Braun & Clarke, 2006; Lochmiller, 2021; Thomas, 2006) изведена је у две фазе на основу квалитативних података прикупљених из два извора.

- I. Две полуструктуриране дискусионе фокус групе о искуству родитеља приликом попуњавања ставки прве адаптиране верзије CDI-I и CDI-II упитника за српски језик. Метод фокус групе је првенствено служио за валидацију прелиминарне верзије упитника и за идентификацију оних делова који су родитељима били тешки да разумеју и одговоре. Поред тога, била је то прилика да се тражи одговарајућа замена за поједине ставке, што је подразумевало активно учествовање мајки у обликовању радне верзије CDI за српски језик. Најзад, био је то извор података за адаптацију инвентара у складу са културолошким карактеристикама комуникације, преферираним начинима изражавања и слично.
- II. Наративни одговори 155 родитеља/старатеља на три отворена питања за валидацију која су додати на крају друге унапређене верзије CDI-I и CDI-II упитника. Друга верзија упитника је унапређена у односу на прву верзију на основу резултата тематске анализе дискусија у фокус групама.

Подаци добијени из ова два извора коришћени су за методолошку триангулацију која нам је помогла да обезбедимо бољи увид, као и детаљније и објективније податке о изазовима са којима се родитељи срећу када попуњавају упитник.

I Дискусионе фокус групе

Узорак учесника. У фокус групи која је дискутовала о упитнику CDI-I учествовале су четири мајке (три које су имале високу стручну спрему и једна која је завршила средњу школу). Њихова деца су била узраста 8–17 месеци, а дискусија је трајала 2 сата и 25 минута. У фокус групи у којој је примењен упитник CDI-II учествовало је шест мајки (две које су имале факултетску диплому, две које су завршиле вишу школу, и две које су завршиле средњу школу. Њихова деца су била узраста 18–30 месеци, а дискусија је трајала 2 сата и 15 минута. Родитељи који су завршили само основно образовање нису били део узорка

јер таквих особа није било у доступном пригодном узорку. Ово важно ограничење мора се узети у обзир приликом тумачења резултата. Узорак мајки које су учествовале у истраживању био је пригодан – истраживачи су позивали мајке које су познавали из свог окружења а које су имале децу узраста одговарајућег за примену упитника и питали су их да ли би били сагласни да учествују у истраживању. Чињеница да очеви нису били међу учесницима није одлука истраживача, већ последица тога што у Србији највише времена са децом раног узраста проводе мајке. Ниједан од учесника није имао формално образовање из области лингвистике и развојне психологије, језичког развоја. Сви учесници су били упознати са циљевима и процедурама истраживања и добровољно су учествовали. У фокус групама су била и три истраживача, од којих је један истраживач био модератор, док су друга два учествовала у фацитилирању дискусије.

Процедура прикупљања података. Пре учешћа у фокус групи, мајке су добиле упитник и речено им је да би требало да га попуне за недељу дана – CDI-I или CDI-II зависно од узраста њиховог детета. Обавештене су да ће њихови одговори бити коришћени за унапређивање адаптиране верзије CDI за српски језик. Такође им је речено да би нам било значајно да добијемо од њих повратне информације у виду коментара, примедби и сугестија у вези са упутствима и ставкама у упитнику. Замољени су да обрате пажњу на све што им није јасно или што изазива дилему, као и да запишу речи за које сматрају да недостају у поглављу за процену речника, како би своја запажања касније могли да поделе током дискусије у фокус групи (једна за CDI-I, а друга за CDI-II). Такође им је сугерисано да у тој процени могу учествовати и други чланови породице који добро познају дете. Фокус групе су одржане у просторији лабораторије у којој истраживачи раде.

Протокол за дискусију у фокус групи. Дискусија је фацитилирана уз помоћ следећих питања:

1. Какав је ваш општи утисак о упитнику?
2. Да ли је било тешко попунити упитник? Ако јесте, зашто?
3. Ко је учествовао у попуњавању упитника?
4. Да ли је било тешко добити помоћ других чланова породице у овом задатку? Ако јесте, зашто?
5. Колико су упутства била јасна? Шта је било нејасно? Имате ли неке предлоге како да одређена упутства буду јаснија?
6. Да ли имате неких примедби на одређене делове/ставке? Ако да, какве?
7. Да ли сте имали потешкоћа да разумете одређене ставке? Шта је било нејасно?
8. Да ли смо пропустили да Вас питамо нешто важно у вези са развојем комуникације Вашег детета? Шта је то?

9. Да ли је било нечега у комуникацијском/језичком развоју Вашег детета што Вас је збунило, забринуло или можда забавило? Да ли бисте то поделили са нама?
10. На који део упитника је било најтеже одговорити?
11. У које своје одговоре сте најмање уверени, односно за које од Ваших одговора мислите да су најмање поуздани? Зашто?

Разговори вођени у фокус групама су снимљени уз сагласност учесника и затим транскрибовани. За тематску анализу садржаја дискусије изабран је индуктивни приступ (Thomas, 2006).

Истраживачи су се додатно упознали са садржајем дискусија у фокус групама тако што су их транскрибовали и читали више пута. У сврху кодирања у транскрипцима су тражене информације које би дале бар делимичан одговор на постављена истраживачка питања. Током поновљеног читања транскрипта сваки истраживач је у својој верзији документа специфичном шифром означио илустративне делове дискурса релевантне за истраживачка питања. Кодови су затим пренети у *excel* датотеку заједно са примерима означеним у транскрипцима. У следећој фази су истраживачи самостално, сваки за себе, израдили листу тема и подтема на основу доступних примера. Кроз разговор су усаглашавали теме/подтеме које је један од истраживача препознао, а други не, као и адекватност примера за одређену тему или подтему. На тај начин је успостављена коначна структура кодирања и истраживачи су је систематски имплементирали у транскрипте.

II Отворена питања за валидацију у *cdi* упитницима

Узорак испитаника. На основу коментара и сугестија родитеља изнетих у фокус групама направљена је друга унапређена верзија упитника (Anđelković *et al.*, 2017) и дистрибуирана је пригодном узорку од 155 мајки (CDI-I N=77, CDI-II N=78, од тога је 38,4% њих имало високу стручно спрему, 48,1% средњу школу и 13,5% основну школу). Контакт са мајкама успостављан је преко личних познанстава или преко локалних домова здравља када су довеле дете на редован здравствени преглед.

Материјал. У овој верзији упитника била су три отворена питања која су осмишљена да провере да ли родитељи и даље имају потешкоћа да попуне упитник, и ако имају, о каквим је тешкоћама реч.

1. Молимо напишите коментаре у овом одељку о свему што вам није било јасно када сте попуњавали упитник.
2. На који део упитника Вам је било најтеже да одговорите и зашто?
3. Свесни смо да је неке делове упитника било теже испунити од других. Сасвим је могуће да нисте могли једнако поуздано да одговорите на

све делове упитника. У ком делу (или деловима) упитника сте најмање сигурни у своје одговоре?

Тематска анализа одговора на отворена валидациона питања. Истраживачи су независно прегледали одговоре родитеља на наведена питања и идентификовали одређене теме и подтеме. Коначна листа тема и подтема усаглашена је кроз разговоре између истраживача. Анализа је омогућила препознавање оних делова упитника који су по суду родитеља били најтежи и које садрже најмање поуздане одговоре.

■ РЕЗУЛТАТИ

I Дискусионе фокус групе

Резултати тематске анализе приказани су кроз шест главних тема и подтема. Приложени су цитати из дискусије који илуструју потешкоће и дилеме родитеља, стратегије попуњавања упитника, затим перцепцију упитника и родитељског извештавања као методе, као и увиде, ставове и вредности родитеља у вези са развојем говора код деце. Све теме доприносе сазнању о потешкоћама са којима се родитељи срећу приликом одговарања на ставке упитника, како их превазилазе, затим да ли им упитници помажу у објективном посматрању и процењивању дететовог развоја, и зашто је корисно укључити родитеље у процену језичког развоја.

1. *Потешкоће са којима се родитељи суочавају приликом попуњавања упитника*

- 1.1. *Разумевање језика:* процена да ли је њихово дете разумело одређене речи, исказе и граматичке конструкције.
- 1.2. *Разликовање продуктивног језика и имитације:* доношење одлуке да ли је реч или исказ неког детета знак продуктивног језика или је заснован на простој имитацији језика у окружењу.
- 1.3. *Природна варијабилност* у продукцији и спорадично коришћење речи и облика: ово је отежавало родитељима да процене да ли је њихово дете усвојило одређене речи и граматичке облике.
- 1.4. *Полисемија речи* наведених у ставкама упитника: родитељима је било тешко да процене на које значење се односи ставка.
- 1.5. *Пажња родитеља више усмерена на комуникацију него на језичке форме:* родитељи су имали потешкоћа да одговоре на питања о граматичким облицима и структурама.

- 1.6. *Сложене морфосинтаксичке карактеристике српског језика: родитељске тешкоће у уочавању, препознавању и памћењу граматичких облика, разликовању хомофона и сл.*
2. *Стратегије које родитељи примењују приликом попуњавања упитника: околности и динамика попуњавања, ангажовање осталих чланова породице и стратегије доношења одлука.*
3. *Увиди родитеља о факторима и механизмима усвајања језика.*
4. *Ставови и вредности родитеља који се односе на подршку језичком развоју детета.*
5. *Страхови родитеља у погледу језичког развоја њиховог детета.*
6. *Упитник као едукативно средство за родитеље.*

1. Потешкоће са којима се родитељи суочавају

1.1. Разумевање језика

Као што су досадашња истраживања већ показала, једна од главних потешкоћа у одговарању на ставке у упитнику представљало је доношење одлука о разумевању речи и фраза, јер родитељи често нису сигурни да ли дете заиста разуме речи или само препознаје одређени контекст.

Дискусије које су се одигравале у фокус групама откриле су да су родитељи свесни да се разумевање језика и језичка продукција не развијају увек истовремено због природне раздвојености ова два домена у извесној мери. Родитељи уочавају инхерентну мултимодалност комуникације која се односи на употребу лингвистичких, паралингвистичких и невербалних средстава код свих партнера у интеракцији и детаљно описују све њене модалитете. Штавише, родитељи који су свесни сложености комуникације нису увек у стању да јасно одреде која је информација била пресудна за њихово дете да разуме одређени исказ – било да је то препознавање језичког кода, интонација, невербални показатељи или друге информације из физичког и социјалног окружења. Родитељи имају утисак да дете разуме више него што могу са сигурношћу да потврде у неком тренутку.

То сам и рекла, да ли они заиста разумеју све ове изразе или боље разумеју кроз мој глас. На ком нивоу, заправо? Нисам сигурна, али мислим да је то више на емотивном нивоу. Емоција, а не право разумевање. И ови комуникацијски изрази, он каже: „Хајдемо напоље”. Било да се ради о речи *напоље* или о чињеници да већ облачим јакну, што и радим док то говорим. У ствари, ја мало причам и много радим. Па, стварно нисам сигурна.

На основу понашања детета родитељи стичу утисак да дете разуме њихове речи на различитим нивоима, а не само са лингвистичког аспекта.

... да, и онда нешто убади, само нисам сигурна да ли зна ту игру, па онда убади [облике у одговарајуће отворе], или реагује на реч *унутра*.

„Ти си добар дечко” или девојчица, мислим... Не знам баш да ли разумеју тачно ту реченицу, мислим да разумеју ту нежност у мом гласу, осећају више него што разумеју, јер када кажем „Ти си добар дечко” ја то свакако кажем на најлепши могући начин а он ме гледа као да разуме. Да ли он то заиста разуме...

Међутим, родитељи изражавају разуман опрез када доносе суд о разумевању језика код свог детета.

То је зато што нисам сигурна колико сам субјективна, колико заиста могу да судим по његовом изгледу и понашању, рецимо по говору тела. Начин на који ме гледа, да ли је заиста разумео, да ли покушава нешто да каже, да ли га само занима... Не могу да проценим да ли заиста разуме.

1.2. Продуктивни језик и имитација

Родитељи су извештавали о разним дилемама у вези са језичком продукцијом своје деце. Нису увек могли да разликују да ли дете само имитира говор одраслих или је способно да користи речи самостално. Такође, неке речи је дете изговарало иако је било очигледно да оно ни не зна њихово значење или је значење уско и контекстуално.

Мој син, на пример, користи и *сутра* и *јуче*, нисам сигуран да зна шта то значи, али он то користи. Он не зна шта је *данас*, мислим да то не користи.

И имам пример, када каже „Доста ми је”, када заврши са јелом, не жели више да једе, каже „Доста ми је” али не каже на пример „Овде има нечега доста”. Можда је то само научен израз јер ми кажемо „Доста ми је”.

На основу сазнања да изговарање речи није увек праћено познавањем њиховог значења, родитељи се суочавају са дилемом да ли такве речи треба означавати као део дечијег речника. Један родитељ је сугерисао да би им било лакше да попуне CDI-I упитник, када би поред опција „разуме” и „разуме и каже” постојала и опција „каже”. Други предлог био је да упитник садржи упутство којим се родитељу сугерише да не мора да разматра да ли дете, поред тога што зна како реч гласи, зна и њено значење.

1.3. Варијабилитет и интермитентна употреба речи и облика

Варијабилитет облика је природна развојна одлика дечјих исказа и налази се у свим доменима језичке структуре (фонологија, морфологија, синтакса). С тим у вези, родитељи наводе да нису сигурни да ли се речи/изрази који одступају од стандардних облика могу у упитнику означити као усвојени.

1.3.1. *Изговор.* Упутство у делу упитника које се односи на речник садржало је објашњење да фонолошке варијације у изговору речи треба означити код оних речи код којих родитељ препознаје да их дете систематски користи у одређеном значењу. Родитељи су током дискусије на различитим примерима илустровали да су се држали овог упутства. Међутим, постојали су неки случајеви код којих је то било теже. Једна мајка је приметила да је начин на који њено дете изговара реч спречава да препозна да ли користи реч у једнини или неправилној множини (ова разлика је била значајна за одређену ставку):

Мајка: И нисам била сигурна да ли је рекао „цвеће” или „цвет”, јер ипак његов изговор није...

Модератор: Добро, али он каже „цвеће”, постоји *цвеће*?

Мајка: *Цвеће* или *цвет*, не знам, каже „цец”.

1.3.2. *Хиперекстензија.* Родитељима је изазов представљала хиперекстензија значења речи – типичан развојни феномен у усвајању језика. Нису знали да ли се као усвојена може означити реч чије значење дете сасвим сигурно разуме, али коју не користи због присуства хиперекстензије у значењу друге речи:

Обоје [мама и тата] смо *тате* и кад ја кажем „мама”, он каже „тата”.

Мој син из неког разлога не каже „сијалица” или „лампа” већ „дан”, или „Упали дан!”... Разуме кад кажем „Упали лампу” или тако нешто, али када протестује, каже „Угаси дан!”.

1.3.3. *Дечје речи и неологизми.* Родитељи су се суочили и са дилемом да ли да у поглављу које се односи на процену дечијег речника означе реч за коју је њихово дете имало своју реч. Родитељи су навели пример употребе речи која је фонолошки једноставнија.

Мој клинац је управо дао име цуцли и већ је зове *нена*... Да, не знам зашто, не знам којом логиком, а сада је стално тако зове.

1.3.4. *Повремена употреба морфосинтаксичких маркера.* У фази активног истраживања морфолошких облика речи деца могу повремено изговарати одређене речи и мењати њихов облик за кратко време.

Јутрос су се мој син и његов тата рвали и онда је Марко викнуо Ани „Помагај, помагај!”, а онда је она узвратила „Помагам!”, а онда је дотрчала до њега, а кад се попела на тату, викнула је „Помагајем!”.

Пример показује два покушаја употребе несвршеног глагола *помагати* у садашњем времену. Циљни облик је *помажем*. У случају речи *помагам*, уместо правилне презентске основе *помаже-*, дете користи инфинитивну основу *помага-*. У другом случају, изреченом само неколико тренутака касније, дете изговара облик *помагај-е-м* са императивом у основи, уместо презентске основе *помаже-*. Вероватно је имитирала облик који је чула од брата неколико тренутака раније. Мајци је у том случају било тешко да одлучи да ли се ове речи могу сматрати усвојеним или не.

1.4. Полисемија речи у упитнику

Неке вишезначне речи биле су извор дилема за родитеље. Једна мајка је препознала да њено дете изговара одређену реч јер је њено значење у одређеном контексту другачије од оног наведеног у упитнику, па није била сигурна да ли да означи ту реч:

Мој син каже „звезда”, али то нема везе са звездом, већ са Црвеном звездом. Тако да мислим ако би навијао за Партизан, то не би било присутно.

1.5. Усмереност родитељске пажње: језички облици наспрам комуникације

У истраживању у чијем је фокусу била примена CDI упитника установљено је да је родитељска пажња више оријентисана на комуникацију него на језичке форме, чак и када се постави конкретно питање у вези са обликом речи.

Податак о присуству или одсуству неке речи или граматичке структуре у дечијем говору може се забележити у два или три одељка упитника, уз значајне недоследности. На пример, информација о употреби одређеног облика заменице може се наћи у одељку о заменицама, затим у делу о граматичкој сложености, као и у делу о спонтано изговореним сложеним исказима. Показало се да су родитељи били рестриктивнији у означавању одређених облика (нпр. заменице *он*) на листи граматичких речи него у одељку у којем извештавају о дужим спонтано насталим исказима. Поред тога, родитељи су били склони да реконструишу исказе на основу значења, и комуникацијских намера, а не верно репродукујући форму исказа. Показали су и склоност да прошире дечје

исказе додавањем морфосинтаксичких маркера (заменица, предлога, циљних глаголских облика итд.) који нису били присутни у комуникацији детета, како би у значење и функцију дететовог исказа учинили јаснијим.

Родитељима је било посебно тешко да запамте употребу граматичких облика заменица, глаголских облика и помоћних глагола. Дискусије у фокус групама откриле су да родитељи са сигурношћу могу потврдити да је њихово дете савладало негацију, али им је било тешко да препознају употребу негативних облика глагола *бити* као што су: *нисам, ниси, није, нећу, нећеш, неће*.

1.6. Морфосинтаксичке карактеристике децијих исказа

1.6.1. *Уочавање и памћење*. Када се очекивало да одговоре на ставке које се одnose на три типа конјугације глагола (презент у 3. лицу множине који се завршава са *-у, -ју или -е*), родитељи нису били сигурни који су се од њих заправо појављују у исказима детета:

Опет је тешко, пошто он ретко користи множину, а онда када је користи, морала сам да се присетим да ли користи управо те глаголе у одређеном облику множине...

Покушала сам да се сетим таквих примера, јер по ономе што каже уснут, не иде. Али када смо заједно читали књигу, могла сам да га питам шта они [ликови из књиге] раде.

Насупрот томе, родитељи лакше примећују грешке и одступања од стандардних облика него речи које деца правилно користе. Неправилности у говору деце привлаче пажњу и препричавају се у форми анегдота те их родитељи лакше памте.

Сетила сам се пар примера где он лепо комбинује *папуче татине, нове марамиче, хладне су руке мамине*, али *два куце*, са бројевима има проблем.

1.6.2. *Препознавање ставки упитника ван контекста*. У српском језику препознавање речи ван контекста показало се изазовним за неке категорије речи и облика: заменице, помоћне глаголе, негативне облике глагола, глаголску конјугацију, предлоге, везнике. Везници обично нису главни носиоци значења у реченицама, па их родитељи ретко памте. Функционалне речи, као што су заменице, помоћни глаголи, одрично облици глаголи, као и конјугација глагола имају различите морфолошке облике и због тога их је тешко приметити и запамтити током конверзације, а касније и препознати их у абецедном списку ставки.

На пример, веома фреквентна реч *је* може бити презент 3. лица једине помоћног глагола *бити*, или клитички облик акузатива личне заменице женског рода *она*. Из тог разлога, реч *је* прилично неприкладна за презентацију у листи речи, ако се очекује да буде препозната по лексичком и граматичком значењу.

Занимљиво је такође приметити да тешкоће препознавања ставки упитника постоје не само у области граматике, већ и у домену речника. Глаголи у инфинитиву неке родитеље нису довољно подсећали на спонтану комуникацију детета. Поред тога, неке мајке су имале дилему да ли се глагол који дете изговара у личном глаголском облику може прихватити као усвојен пошто је у упитнику наведен у инфинитиву.

1.6.3. *Хомоморфи*. Хомоморфи међу ставкама у граматичким облицима, посебно међу функционалним речима, могу навести родитеље на различите граматичке улоге и значења. Заменице у српском језику имају бројне морфолошке облике међу којима су чести хомоформи, што их чини немогућим за разликовање ван контекста. На пример, реч *она* може бити лична или показна заменица, у јединици или множини, женског или средњег рода:

Ово ми није било јасно: *он, она, оно* [личне заменице у јединици], *они, оне, она* [личне заменице у множини], *онај, она, оно* [показне заменице]. Тако да у целом том понављању има *она* на сва три места. Знам да она изговара реч *она*, јер на пример када је љута каже „Она ме ударила!” када се некеме пожали. Означила сам све три, али уопште нисам била сигурна.

1.6.4. *Препознавање релевантног домена језичке продукције у упитнику*. Родитељи су понекад обраћали пажњу на изговор речи иако то није било релевантно. Једна мајка није била сигурна да ли се фонолошко одступање од стандардног облика речи може занемарити код ставке која тестира конјугацију. Пример показује да родитељи нису увек сигурни који домен језичке структуре је релевантан за одређене ставке, односно који су домени с тим у вези значајни.

Он каже, на пример, „пупа” уместо *купа*. А сад не знам да ли... Мислим да сам то ипак означила, али овде је написано *купају*, он то не користи у том облику.

Деривациона морфологија је продуктивна у српском језику и родитељи примећују групе значења формиране око корена речи, што помаже и родитељима и деци да их класификују у шира семантичка поља која се користе у комуникацији. Међутим, ово такође може бити и извор потешкоћа у попуњавању CDI упитника, јер наводи родитеља да потврди присуство именице, на основу употребе етимолошки сродног глагола.

Ево приметила сам, он не зна шта је *лепак*, али зна кад се нешто поквари, онда каже „Залепи ми”.

2. Стратегије попуњавања упитника

Пошто су биле изненађене дужином упитника, неке мајке су у почетку осећале отпор и одложиле су попуњавање упитника на дан или два. Али када су почеле да га попуњавају, постало им је занимљиво и важно.

Не мислим да је то неки баналан тест као тест из часописа. Мислим да је то обавеза, али лакше ми је било да се изолујем, да то радим ноћу и да добро размислим. Ништа мање од тога не би било довољно озбиљно. Некако ми је сасвим у реду да ако нешто истражујемо, да ако родитељ мисли да дете можда има проблем или жели да провери како напредује, да је у реду бити тако посвећен. Мислим да упитник некако показује стручност... Али мислим да је велика обавеза, захтевно је.

У том процесу родитељи су развили различите стратегије за испуњавање захтева у упитнику.

2.1. Организационе стратегије

С обзиром на околности и динамику попуњавања упитника, идентификовали смо три начина.

1. Неколико дана су попуњавале оно у шта су биле сигурни, затим су посматрале језик детета у секвенцама интеракције и на крају су тестирале разумевање речи.
2. Неке од њих су одједном попуниле цео упитник. Већина мајки је навела да су покушавале да се сете конкретних примера продукције своје деце, типичних израза које користе или специфичних комуникативних ситуација.
3. Неке мајке су континуирано пратиле језик свог детета и правиле белешке које су им олакшале да на крају попуне упитник.

Такође су имале различите стратегије у вези са ангажовањем осталих чланова породице. Неке мајке су саме попуњавале упитник, када би остале саме, након што су ставиле дете у кревет, јер им је било потребно да се концентришу и покушају да се сете релевантних примера. Једна од њих је одлучила да избегне очеву помоћ јер је мислила да ће он преценити језичку продукцију детета. За друге је то био заједнички подухват са оцем или другим чланом породице (тетка детета) и сви су жељно учествовали. Једна мајка је приметила да су она и отац комплементарни извори информација јер је она била осетљивија на невербалну комуникацију детета (гестове, активности, игру), док је отац боље препознавао вербалну комуникацију.

Требало ми је неколико дана да га завршим, па сам га попуњавала у неколико наврата. Прво сам једном прошла кроз упитник, па оно што ми је остало нејасно, где нисам била сигурна, прошла сам поново. Али нисам само ја, мало се и отац укључио, па смо то заједно урадили.

2.2. Стратегије доношења одлука

Као што је већ сугерисано (Stiles, 1994), одређени делови CDI упитника захтевају различите стратегије одговорања због различите природе циљног облика понашања. Док се продукција речи, граматичких конструкција и гестова процењују као специфични облици понашања који су експлицитни и доступни родитељском посматрању, процена разумевања језика захтева од родитеља да на основу индиректних показатеља, закључују да дете препознаје значење комуникацијског садржаја. Да бисмо донели одлуку о разумевању, потребно је прisetити се ситуација у којима дете адекватно реагује у различитим контекстима и одржава ток комуникације на адекватан начин.

Различите стратегије у доношењу одлука биле су евидентне у дискусији јер су се родитељи борили да дају валидне и поуздане одговоре, као што је претходно у тексту већ описано:

- а. одлучивање о томе да ли је дететово разумевање у мултимодалној комуникацији засновано на разумевању језичких маркера, невербалних знакова или контекстуалних информација (одељак 1.1);
- б. доношење одлуке о томе да је реч о продуктивном исказу или о имитацији (одељак 1.2);
- ц. процењивање да ли је дете користило функционалне речи и граматичке маркере (одељак 1.6).

3. Увиди родитеља о факторима и механизмима усвајања језика

Важан налаз ове студије упућује на то да родитељи препознају неке од основних механизма усвајања језика и да о њима спонтано дискутују са осталим учесницима фокус групе.

3.1. Имитација

Имитација као механизам усвајања језика примећена је посебно код деце у раном узрасту.

Мислим да све више, последњих дана, почиње да имитира да говори. Недавно је падала киша, а неко је рекао „Јао, пада киша”. Тада се могло чути како тихо говори „киша”. Вероватно је то сада та фаза...

Он користи демунутиве само ако сам га тако научила, не прави га сам од неке друге речи...

3.2. Фреквенција

Родитељи су такође свесни улоге фреквенције у усвајању речника и граматичких облика.

Оно што се обично ради, на пример кад пију нешто, на пример сок, онда можда каже шта му брат и сестра раде – „пију”, тако да је то нешто што се често користи. А оно што немамо често, онда не зна....

3.3. Принцип контраста

Занимљиво је да су родитељи свесни принципа контраста који често чини основу за запажање, именовање и усвајање нових речи.

Рецимо, моје дете каже „село”, сетило се тога када смо га водили, али не каже *град*, иако живи у граду. То је као нормална средина, а село је запамтио јер је другачије...

3.4. Утицај језичке средине

Неки родитељи су приметили да избор ставки у упитнику не одражава увек специфичности средине у којој дете усваја језик. Саопштавали су да њихово дете није било изложено одређеним речима, активностима, играма или местима и да је то разлог зашто неке од понуђених речи још нису усвојене. У таквим случајевима, кажу родитељи, дете би било неправедно потцењено приликом проценивања различитих семантичких домена: бројне намирнице „нездраве” хране (паштета, помфрит, жвакаће гуме); одређена места која нису део дечје рутине (циркус, црква); активности које се не обављају у присуству детета (гледање телевизије, усисавање, прање судова, дување у шољу врућег млека).

С друге стране, родитељи су свесни да су њихова деца усвајају специфичне речи само ако су изложена одређеним околностима: познају називе животиња

јер читају књигу о животињама или се играју играчкама; знају речи, као што су *ексер* и *чекић* јер је деда столар и дете се понекад игра са њим у радионици.

4. Ставови и вредности родитеља важни за подршку језичког развоја

Мајке су свесне колико су њихово понашање и њихови ставови важни за развој детета и континуирано воде рачуна о томе. Оне схватају да је важно разговарати са децом, чак и о стварима које деца још не разумеју. Неке од њих напомињу да избегавају „бебеће” разговоре и покушавају да говоре потпуним реченицама и што тачније, јер себе увек виде као узор детету.

Разговарам са њом много и од самог почетка. Избегавам да кажем *пец* или *ћиху* и те изразе. Не знам, нисам то користила ни код старијег детета, ма колико им је на тај начин лакше да то стекну. Обраћам им се пуном реченицом *То је пећ, ту печемо храну, вруће је...*

Учеснице су сматрале да су неке праксе у типичном понашању родитеља непожељне или чак штетне. Истицале су и да је важно да се деци обраћају учтиво и да због тога треба избегавати директивну употребу императивног облика у обраћању.

МАЈКА: Никада не користим „Зини!” „Отвори уста”, никада не кажем „Седи”. Е сад, не знам да ли је у упитнику таква формулација, пошто се тако чини...

МОДЕРАТОР: Звучи као наредба, зар не?

МАЈКА: Да, мало је директивно, можда ме је то одбило. Али, на пример, кад је купам и кажем „Хајде, седи сад у каду”, можда и разуме, али кад је овако написано, поготово са узвиком...

5. Страхови родитеља у вези са језичким развојем детета

У упутству за упитник је наглашено да се деца веома разликују по броју речи које разумеју и користе и да се речник брзо развија. Ипак, неке мајке су рекле да су забринуте због ниског успеха свог детета.

И негде смо били потиштени и на крају када смо видели колико има... Иако смо га већ водили код психолога на неке процене. Тако да смо били стварно депресивни, видевши колико мало зна.

Друге мајке су биле свесне да се не може очекивати да дете зна све из упитника и да се језик развија веома брзо из дана у дан.

Уопште ми није сметало што нисам могла све да обележим, јер сам имала у виду да је за децу до 30 месеци. А видим колико је напредовао за месец дана, и шта ће моћи да уради за три месеца, јасно ми је да је то велика разлика. И мислим да сте то ставили негде у упутство.

6. Упитник као средство за едукацију родитеља

Многи родитељи су приметили да им је било занимљиво да попуне упитник и доживљавају га као прилику за учење. Упитници су их подстакли да размишљају о развоју и научили су шта да посматрају у комуникацији. То их је такође учинило свесним колико је језик њиховог детета већ богат и колико ће се ускоро још развијати.

Била сам фасцинирана када сам видела да он све то зна...

Али било ми је заиста занимљиво да прођем кроз то. Вау! Он ће све ово да прича!

Искуство са упитником мотивисало је неколико мајки да размисле о улози родитеља у подршци комуникативном развоју и навело их је да преиспитају своју праксу.

Па, изненадило ме је колико мајка или особа која током дана проводи највише времена са децом може да утиче на развој језика. Да можете да радите на томе када је дете расположено и када имате времена.

Дискусија је открила да се родитељи разликују по осетљивости на вербалну и невербалну комуникацију. Неке мајке су постале свесне да са децом доминантно комуницирају невербално јер разумеју потребе и намере свог детета без речи. Изјавиле су да су постале свесне да своју децу недовољно вербално стимулишу, а упитник их је навео да размишљају о томе.

Било ми је интересантно и како смо заправо поделили интеракцијске улоге унутар наше мале заједнице... Свака моторичка вештина и комуникациони гестови, када нешто покаже или тражи, ја их одлично разумем, јер их боље препознајем, јасније него отац. Али речи су ми теже. Чини ми се да је отац бољи са речима.

Играм се са њима [близанцима] у тишини, узимам коцку... ћутим, дајем коцку, играмо се у тишини, мазимо се, комуницирамо, гледамо се у очи, али не причамо.... И мислим да би знали више речи да им је мама причљивија.

II Отворена питања за валидацију

Адаптиране верзије CDI-I и CDI-II коришћене су за теренско истраживање и садржале су три додатна питања за родитеље, као што је описано у поглављу *Материјали и методе*. Од 155 родитеља који су попунили упитнике, њих 74 је одговорило на најмање једно од три додатна отворена питања од којих је 38 родитеља попуњавало CDI-I, а 36 CDI-II.

Одговори родитеља су показали да је већина слабости из прве верзије упитника отклоњена у другој ревидираној верзији (Anđelković *et al.*, 2017). Ипак, остали су неки важни изазови: процена разумевања речи и евалуација продукције одређених речи и граматичких структура.

Одговори на три отворена валидациона питања показали су да су родитељи најмање сигурни у то да ли је дете разумело значење на основу контекста, гестова, интонације или из саме речи. Родитељима није једноставно да одговоре на ставке које се односе на речник и граматику, али је грамика чешће спомињана: глаголи и заменице у CDI-I, а предлози, помоћни и одрични глаголи и синтаксичка сложеност у CDI-II.

Код општијих напомена неки родитељи су спомињали да специфичности језика којем је дете изложено може утицати на оцењивање његових/њених постигнућа. Брзина којом су неке речи и облици усвајане учинила је родитеље несигурним у своје одговоре. Иако обиман и захтеван, сматрају да им је упитник био користан да виде шта дете већ зна и шта могу ускоро да очекују у његовом/њеном језичком развоју.

Налази добијени на основу отворених евалуационих питања потврдили су неке од тема покренутих у дискусијама током фокус група и потврдили методолошки интегритет овог истраживања.

■ ДИСКУСИЈА

Имајући у виду количину времена које родитељи проводе са својом децом и квалитет пажње и односа које граде са њима, необично је да практичари и истраживачи не позивају чешће родитеље да се ангажују у праћењу и процени дечијег развоја. Један од разлога представља распрострањена и емпиријски подржана претпоставка да родитељи нису увек поуздани посматрачи и да су склони да прецене или потцене језичке способности своје деце (Bennetts *et al.* 2016; Dale, 1996; Dale *et al.*, 1989; Feldman *et al.*, 2003; Law & Roy, 2008; Reese & Read, 2000; Roberts *et al.*, 1999). Синтеза искустава родитеља са CDI упитницима омогућила нам је да истражимо њихову перцепцију самог инструмента, да размислимо о сложености њиховог извештавања и стратегијама које су развили у том

процесу, увидима и сазнањима о развоју комуникације до којих су дошли, као и о ставовима, вредностима, страховима и потенцијалима родитеља. Сви ови налази омогућили су добијање детаљније слике родитеља као боље упућених и поузданих информатора о развоју језика и комуникације него што се обично сматра. Поред тога, истакнуте су и слабости родитељског извештавања.

Главни изазови родитељског извештавања

Постоје три врсте изазова за родитељску процену који заузимају истакнуто место по свом значају и распрострањености.

Најзахтевнији задатак је процена дејче продукције и разумевања на раним узрастима, и дисоцијације између ове две језичке компоненте у време када се тек успоставља мапирање један-на-један између језичке форме и значења. Дете може користити реч систематски на одговарајући начин, што је случај када је реч у потпуности усвојена. Или, може и да не користи реч, али да је разуме у интеракцији, када родитељи имају потешкоћа да утврде да ли дете заиста разуме реч или реагује на целокупан контекст (Jahn-Samilo *et al.*, 2000; Tomasello & Mervis, 1994). Коначно, дете може произвести реч, али родитељи не морају бити сигурни да оно заиста зна њено значење. Родитељи су предлагали да се у упитник поред опција „разуме” и „разуме и каже” укључи и опција „каже”, јер им недостаје опција која би покривала случај када дете користи реч или облик, док нема доказа да заиста познаје то значење. Иако овакав предлог из методолошких разлога није прихватљив, он илуструје способност родитеља да уочи код детета склоност да користи ону реч која је фреквентна и функционална у датом тренутку, иако није у потпуности семантички развијена (Tomasello, 2003; 2009).

Варијабилна и интермитентна употреба речи и израза такође представља велику потешкоћу за родитеље, пошто је попуњавање овог упитника засновано на принудном бинарном одлучивању. Дискусије у фокус групама указале су на то да родитељи не опажају језичку продукцију детета на бинаран начин, већ да узимају у обзир да одступања од стандардног облика могу бити мања или већа у кратком временском периоду. У таквим случајевима обично своју одлуку заснивају на доследности значења и употребе, без обзира на филолошке карактеристике.

Коначно, обраћање више пажње на функционалне, а мање на структурне аспекте језика родитељима отежава реконструкцију морфосинтаксичких својстава дејчјих исказа. У комбинацији са ограниченим лингвистичким знањем, то објашњава нижу валидност и поузданост извештавања уочену у претходним студијама (Bennetts *et al.*, 2016; Feldman *et al.*, 2003; Law & Roy, 2008; Roberts *et al.*, 1999).

Резултати добијени из одговора на отворена валидациона питања на већем броју испитаника потврђују потешкоће уочене у фокус групама.

Родитељи као поуздани информанти

У једној од ставки упитника очекивало се да родитељ наведе три најдужа дететова исказа. Пошто су запамтили њихова значења, родитељи су наглашавали одређену реч или нестандартни облик који им је привукао пажњу, док су остале делове исказа реконструисали као морфосинтаксички потпуно развијену реченицу какву дете објективно није могло произвести. То је комплексан задатак за родитеље не само зато што је њихово знање о детаљима језичке структуре недовољно (Dale, 1991; Stiles, 1994), већ и зато што је њихова пажња усмерена на значење и комуникацијске намере, пре него на морфолошке и синтаксичке особине дечјег исказа.

Дискусије у фокус групама показале су да прилагођавање оригиналних CDI упитника језицима са потпуно различитим морфосинтаксичким карактеристикама може резултирати ставкама које се тешко препознају и разумеју ван контекста. Док у аналитичким језицима алфабетски редослед ставки у великој мери смањује оптерећење претраживања и проналажења одређених речи и структура (Fenson *et al.*, 1994), у синтетичким језицима неке граматичке облике и комбиноване морфеме је тешко препознати без контекста. Осим родитеља који имају низак степен образовања и за које се очекује да ће имати потешкоћа да одговоре на питања из упитника *сматрамо да су слабо познавање језичке структуре и тешкоће објективне реконструкције морфосинтаксичких особина дечјих исказа једине стварне методолошке препреке валидном и поузданом извештају родитеља, а које се истовремено не могу приписати и стручњацима.* Друга два велика изазова, дисоцијација између разумевања и продукције, и варијабилност и интермитентност дечијих исказа, неизбежна су и у процени стручњака. Поред тога, претпостављамо да је већа вероватноћа да ће ове потешкоће специфичне за родитеље бити више присутне у синтетичким, морфолошки сложеним језицима ако су ставке у упитнику наведене по абecedном реду (уместо функционалних и парадигматских принципа организовања). Питање да ли се и колико често ови изазови јављају у другим језицима могло би бити предмет даљег истраживања.

Неко би могао поставити следеће питање: *Ако су родитељи недовољно познају језичку структуру и теже реконструишу морфосинтаксичке карактеристике дечијих исказа, о чему би другом могли ваљано извештавати?* Сматрамо да има много ствари које родитељи добро познају а релевантне су са развојног становишта: о чему деца причају, како комуницирају, да ли могу да изразе све што желе, које речи користе, какве исказе формулишу, колико су дугачке реченице, да ли разумеју људе око себе, како користе невербална средства кому-

никације, који модалитет комуникације користе доминантно, да ли разумеју исказе који нису подржани невербалним и ситуационим знацима и слично.

Другим речима, *родитељи су компетентни и поуздани информанти када их питамо о контекстуалној, продуктивној, променљивој и мултимодалној комуникацији детета које добро познају. Иако CDI упитници немају ставке које директно испитују ове карактеристике, они су већ засновани на тој филозофији* јер садрже тест вокабулара организован по семантичком принципу, одељке о раним знацима разумевања и продукције, раном разумевању фраза и реченица, игре и рутине, гестове, високо фреквентне функционалне речи и облике, отворена питања на крају упитника и сл. *Компетентност која је потребна да се одговори на оваква питања стиче се у свакодневној брзи о детету и не може се очекивати од практичара, истраживача и стручњака, ма колико они били високо образовани и добро обучени. Потешкоће у одлучивању о разумевању речи код деце раног узраста нису специфичне за родитеље, већ су универзална потешкоћа у препознавању стања ума детета на раним узрастима. Или како би то укратко рекао један родитељ:*

Упитник је јасан, проблем је што у овом узрасту не разумемо све што дете жели да нам каже.

Поред тога, *родитељи су показали и елементарно познавање основних механизама усвајања језика* и користили их да објасне шта су приметили код своје деце. Такве увиде су исказали не само високообразовани родитељи, већ и родитељи који имају средњу стручну спрему, што сугерише да то нису знања стечена током формалног образовања, већ закључци и увиди засновани на директној интеракцији са дететом и високој мотивацији родитеља да разумеју развојне феномене.

Како родитељи опажају CDI

Родитељи сматрају да је упитник захтеван временски и интелектуално, али да је важан и вредан труда јер је користан за развој њихове деце. Саопштавају да их подстиче на учење и сврсисходан је као водич за посматрање и детаљније бележење важних аспеката и показатеља развојног напретка. Упитник је омогућио родитељима да преиспитају и критички размисле о сопственом приступу у интеракцији са дететом. Постали су инспирисани да свесно обогате комуникацију, да стимулишу и провоцирају вербалну интеракцију, посебно када су схватили да је она на раним узрастима у сенци невербалне комуникације.

У том смислу, CDI се може посматрати не само као анамнестичко средство и алат за процену развојних постигнућа, већ и као прилика за формативну евалуацију и праћење, и као помоћ у образовању родитеља.

Процена стручњака у односу на процену извештавања родитеља

Пре неколико деценија наглашено је да процењивачи дечијег развоја треба да буду свесни суштинских елемената процеса евалуације, њених циљева и импликација и одлука које се на основу евалуације могу донети, посебно у раду са децом раног узраста и оних са развојним тешкоћама (Wasch & Sheenan, 1988; Huber & Wallander, 1988). Имајући ово у виду, избор метода за праћење развоја комуникације има значајне импликације на врсте података које добијамо, а инвентари извештаја родитеља свакако имају своје важно место током процене.

Наша анализа је показала да се родитељи суочавају са неким од потешкоћа које и стручњаци имају приликом процене дечје језичке продукције и разумевања, али се мишљења стручњака ретко доводе у питање. Неке од ових тешкоћа су у принципу непремостиве јер су универзално присутне и повезане су са природом самог комуникацијског феномена пре него са знањем, искуством или методом процене.

И родитељи и стручњаци имају своје предности и слабости као процењивачи. Предности стручњака су познавање језичке структуре и објективнији однос према дететовом постигнућу. Они такође имају поузданији референтни оквир и знају шта могу да очекују у ком узрасту. Предности родитељске процене су, с друге стране, инхерентна мотивација и пажња, много већи и репрезентативнији узорак показатеља дечје комуникације и еколошка валидност доступних података.

Наша студија је емпиријски потврдила да родитељи поседују металингвистичке и метакогнитивне вештине и увиде у вези са интеракцијом које их чине савесним и пажљивим процењивачима: свест о различитим модалитетима комуникације, свест о развојној интермитентности језичких структура, разумне сумње у сопствене процене, свест да могу потценити или преценити дететов учинак, затим осетљивост на различите стилове комуникације, основне информације о чиниоцима говорног развоја, разумевање неких развојних механизма и слично. Овакву саморефлексију имају објективни и поуздани посматрачи. Ипак, наше истраживање открива велике изазове са којима се родитељи срећу, што је налаз који треба узети у обзир при изради упутства за родитеље и коришћењу родитељских извештаја у области језичког развоја.

Ограничења истраживања

Узорак учесника је био мали и чинили су га образовани и високо мотивисани родитељи заинтересовани за учење и размишљање о праћењу развоја говора код деце. Ипак, разумно је очекивати сличан став међу родитељима у општој

популацији, јер је већина високо мотивисана да сазна нешто о развоју свога детета. С друге стране, може се претпоставити да би родитељи чији је степен образовања нижи имали више тешкоћа у попуњавању упитника и разумевању свих језичких суптилности, што би могло значајно да умањи њихову мотивацију да учествују у истраживању.

ЗАКЉУЧАК: ПРАКСЕ ЗА ПОДРШКУ РОДИТЕЉСКОМ ИЗВЕШТАВАЊУ

Из истраживања се могу извући препоруке за подршку родитељима у процени комуникацијског и језичког развоја.

Када је реч о адаптацији упитника са енглеског језика на друге језике, препоручујемо нека од решења примењених на словачком и српском језику (Karalková *et al.*, 2010; Anđelković *et al.*, 2017): а) адаптација упутстава за успостављање боље комуникације са родитељима и лакшег разумевања ставки; б) дијалогска форма питања, која јача метајезички потенцијал родитеља и олакшава задатак мање образованим родитељима; в) распоређивање ставки према функционалним или парадигматским принципима илустровано примерима типичним за интеракцију родитеља и деце; то садржи приказ хомоморфа и других нетранспарентних речи у контексту са парадигматским и функционално блиским ставкама ради постизања боље транспарентности функције и значења. Поред тога, важно је обезбедити јасније критеријуме за одлуку родитеља о разумевању речи, као и продукцију речи и облика који се користе на нестандардан, променљив и спорадичан начин. Такође, сматрамо важним да упутства за упитник ослобађају родитеље одговорности да је њихова процена једини и одлучујући извор информација за даље одлуке о детету.

Показало се да је препоручљиво дозволити родитељима да понесу упитник кући, да посматрају језик и комуникацију свог детета, уз отворену могућност консултовања са истраживачем ако је потребно, и да забележе запажања и врате упитник за седам дана. Мислимо да се мотивација родитеља и детета и процес попуњавања упитника веома разликују у односу на ситуацију у којој се процена одвија у ординацији или чекаоници за око 30 минута, када су пажња и очекивања родитеља више фокусирани на разговор са педијатром или стручњаком за развој говора него на упитник и његове ставке. Ова студија је показала да упитник попуњен код куће у року од једне недеље не само да пружа боље документовање и размишљање о развоју деце, већ и бољу саморефлексију и мотивацију родитеља да учествују у праћењу развојних промена, што се одражава на бољу подршку развој детета у будућности.

Када се размишља о систематском скринингу и праћењу развоја, препоручује се сарадња између родитеља и здравствене и образовне установе, посебно за мањине, децу са сметњама у развоју и учењу, као и за друге угрожене популације. У таквим случајевима се деконтекстуализовано тестирање сматра неприкладним и научно неважећим (PCESE, 2002), док конзистентност између извештаја родитеља и професионалне процене не треба ни захтевати нити очекивати (Bagnato, 2007). За одговарајућу развојну процену препоручују се посматрања и индивидуални записи у еколошки валидном контексту, сарадња родитеља и стручњака, однос поштовања између њих, као и доношење одлука на оквиру тима.

Захвалница. Захваљујемо се Нади Шеви на учешћу у припреми и спровођењу фокус група и прикупљању података који су послужили као основа за ово истраживање. Захваљујемо се и Ани Батас на лингвистичкој експертизи и помоћи у коментарисању примера у тексту.

■ КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Andelković, D., Ševa, N., Savić, M., & Tutnjević, S. (2017). Empirically based solutions for the Serbian adaptation of a parent report inventory used in the assessment of child language development. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, *49*(2), 147–169. http://www.ipisr.org.rs/page/Zbornik_Instituta_za_pedagogoska_istrazivanja_49_2_2017
- Bagnato, S. J. (2007). *Authentic assessment for early childhood intervention: Best practices*. NY: Guilford Press, Inc.
- Bennetts, S. K., Mensah, F. K., Westrupp, E. M., Hackworth, N. J., & Reilly, S. (2016). The agreement between parent-reported and directly measured child language and parenting behaviors. *Frontiers Psychology*, *7*, 1710. DOI: 10.3389/fpsyg.2016.01710
- Birbili, M., & Tzioga, K. (2014). Involving parents in children's assessment: Lessons from the Greek context. *Early Years*, *34*(2), 161–174. <https://doi.org/10.1080/09575146.2014.894498>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, *3*(2), 77–101. DOI: 10.1191/1478088706qp063oa
- Bronfenbrenner, U. (1988). Interacting systems in human development. Research paradigms: Present and future. In B. Niall, A. Caspi, G. Downey, & M. Moorehouse (eds.), *Persons in context: Developmental processes* (pp. 25–49). New York: Cambridge University Press.
- Camaioni, L., Castelli, M. C., Longobardi, E., & Volterra, V. (1991). A parent report instrument for early language assessment. *First Language*, *11*(33, Pt 3), 345–359. <https://doi.org/10.1177/014272379101103303>
- CDI Advisory Board. (2015). *Adaptations*. <https://mb-cdi.stanford.edu/adaptations.html> [Accessed March 6, 2023].
- Dale, P. S., Bates, E., Reznick, J. S., & Morisset, C. (1989). The validity of a parent report instrument of child language at twenty months. *Journal of Child Language*, *16*(2), 239–249. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0305000900010394>
- Dale, P. S. (1991). The validity of a parent report measure of vocabulary and syntax at 24 months. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, *34*(3), 565–571. DOI: 10.1044/jshr.3403.565
- Dale, P. S. (1996). Parent report assessment of language and communication. In K. N. Cole, P. S. Dale & D. J. Thal (Eds.), *Assessment of communication and language*, Vol. 6 (161–182). Baltimore, Maryland: Paul H. Brookes Publishing Co.
- Early Intervention Framework for Children and Young People's Mental Health and Wellbeing*. NHS Education of Scotland. <https://earlyinterventionframework.nhs.scot/> [Accessed March 6, 2023]
- Ebert, K. D. (2017). Convergence between parent report and direct assessment of language and attention in culturally and linguistically diverse children. *PLoS ONE*, *12*(7), e0180598. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0180598>
- Eriksson, M., Westerlund, M., & Berglund, E. (2002). A screening version of the Swedish communicative development inventories designed for use with 18-month-old children. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, *45*(5), 948–960. DOI: 10.1044/1092-4388(2002/077)
- Feldman, H. M., Dollaghan, C. A., Campbell, T. F., Kurs-Lasky, M., Janosky, J. E., & Paradise, J. L. (2003). Measurement properties of the MacArthur communicative development inventories at ages one and two years. *Child Development*, *71*(2), 310–322. DOI: 10.1111/1467-8624.00146
- Feldman, H. M., Dale, P. S., Campbell, T. F., Colborn, D. K., Kurs-Lasky, M., Rockette, H. E., & Paradise, J. L. (2005). Concurrent and predictive validity of parent reports of child language at ages 2 and 3 years. *Child Development*, *76*(4), 856–868. DOI: 10.1111/j.1467-8624.2005.00882.x

- 📖 Fenson, L., Dale, P. S., Reznick, J. S., Bates, E., Thal, D. J., & Pethick, S. J. (1994). Variability in early communicative development. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59(5), 1–185.
- 📖 Fenson, L., Dale, P., Reznick, J. S., Thal, D., Bates, E., Hartung, J., Pethick, S. & Reilly, J. S. (1993). *The MacArthur communicative development inventories: User's guide and technical manual*. San Diego, CA: Singular Publishing Group.
- 📖 Fenson, L., Marchman, V. A., Thal, D. J., Dale, P. S., Reznick, J. S., & Bates, E. (2007). *MacArthur-Bates communicative development inventories: User's guide and technical manual*. Baltimore, MD: Paul H. Brookes Publishing Co.
- 📖 Frank, M. C., Braginsky, M., Yurovsky, D., & Marchman, V. A. (2021). *Variability and consistency in early language learning: The Wordbank project*. Cambridge, MA: MIT Press.
- 📖 Hayden, E. P., Durbin, C. E., Klein, D. N., & Olino, T. M. (2010). Maternal personality influences the relationship between maternal reports and laboratory measures of child temperament. *Journal of Personality Assessment*, 92(6), 586–593. DOI: 10.1080/00223891.2010.513308
- 📖 Head Start Early Childhood Learning & Knowledge Centar (ECLKC). *Child Screening and Assessment*. <https://eclkc.ohs.acf.hhs.gov/child-screening-assessment>
- 📖 Head Start Early Childhood Learning & Knowledge Centar (ECLKC). *Look at me! Using focused child observation with infants and toddlers*. <https://eclkc.ohs.acf.hhs.gov/video/look-me-using-focused-child-observation-infants-toddlers> [Accessed March 14, 2023]
- 📖 Hubert, N. C., & Walander, J. L. (1988). Instrument selection. In T. D. Wasch & Sheenan, R. (Eds), *Assessment of young developmentally disabled children* (pp. 43–60). New York, NY: Springer.
- 📖 Jahn-Samilo, J., Goodman, J. C., Bates, E., & Sweet, M. (2000). *Vocabulary learning in children from 8 to 30 months of age: A comparison of parental reports and laboratory measures* (Technical Report No. CND-0006). San Diego: University of California.
- 📖 Kapalková, S., Kesselová, J., Slaněnová, D., & Zajacová, S. (2011). Cross-cultural and crosslinguistic relations of the test of communicative behaviour (TEKOS I and TEKOS II) for Slovak-speaking children. *ELDEL. International conference on reading, spelling and writing development. Enhancing literacy development in European languages* (pp. 31), June 4 – 5, Prague, Czech Republic.
- 📖 Law, J., & Roy, P. (2008). Parental report of infant language skills: A review of the development and application of the communication development inventories. *Child and Adolescent Mental Health*, 13(4), 198–206. DOI: 10.1111/j.1475-3588.2008.00503.x
- 📖 Lochmiller, C. R. (2021). Conducting thematic analysis with qualitative data. *Qualitative Report*, 26(6), 2029–2044. <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2021.5008>
- 📖 Luyster, R. J., Kadlec, M. B., Carter, A., & Tager-Flusberg, H. (2008). Language assessment and development in toddlers with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 38(8), 1426–1438. <https://doi.org/10.1007/s10803-007-0510-1>
- 📖 Miller, L. E., Perkins, K. A., Dai, Y. G., & Fein, D. A. (2017). Comparison of parent report and direct assessment of child skills in toddlers. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 41–42, 57–65. DOI: 10.1016/j.rasd.2017.08.002
- 📖 *Nacionalni izveštaj o inkluzivnom obrazovanju u Republici Srbiji za period od 2019 do 2021 godine* (2022). Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- 📖 NAEYS. National Association for the Education of Young Children. <https://www.naeyc.org/>
- 📖 Nordahl-Hansen, A., Kaale, A., & Ulvund, S. E. (2014). Language assessment in children with autism spectrum disorder: Concurrent validity between report-based assessments and direct tests. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 8(9), 1100–1106. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2014.05.017>
- 📖 O'Toole, C., & Fletcher, P. (2010). Validity of a parent report instrument for Irish-speaking toddlers. *First Language*, 30(2), 199–217. <https://doi.org/10.1177/0142723709359237>

- ☞ PCESE President's Commission on Excellence in Special Education (2002). *A new era: Revitalizing special education for children and their families*. Available from <https://doi.org/10.1177/10883576020170040101>
- ☞ Pless, C. E., & Pless, I. B. (1995). How well they remember. The accuracy of parent reports. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, *49*(5), 553–558. DOI: 10.1001/archpedi.1995.02170180083016
- ☞ Reese, E., & Read, S. (2000). Predictive validity of the New Zealand MacArthur communicative development inventory: Words and sentences. *Journal of Child Language*, *27*, 255–266. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0305000900004098>
- ☞ Rescorla, L. (1989). The language development survey: A screening tool for delayed language in toddlers. *The Journal of Speech and Hearing Disorders*, *54*(4), 587–599. <https://doi.org/10.1044/jshd.5404.587>
- ☞ Roberts, J. E., Burchinal, M., & Durham, M. (1999). Parents' report of vocabulary and grammatical development of African American preschoolers: child and environmental associations. *Child Development*, *70*(1), 92–106. DOI: 10.1111/1467-8624.00008
- ☞ Robinson, B., & Mervis, C. (1999). Comparing productive vocabulary measures from the CDI and a systematic diary study. *Journal of Child Language*, *26*(1), 177–185. DOI: 10.1017/s0305000998003663
- ☞ Sachse, S., & Von Suchodoletz, W. (2008). Early identification of language delay by direct language assessment or parent report? *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, *29*(1), 34–41. DOI: 10.1097/DBP.0b013e318146902a
- ☞ Stiles, J. (1994). On the nature of informant judgments in inventory measures: ..And so what is it you want to know? *Monographs of the Society for Research in Child Development*, *59*(5), 180–185. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5834.1994.tb00187.x>
- ☞ Thal, D. J., O' Hanlon, L., Clemmons, M., & Fralin, L. (1999). Validity of a parent report measure of vocabulary and syntax for preschool children with language impairment. *Journal of Speech Language and Hearing Research*, *42*, 482–496. DOI: 10.1044/jslhr.4202.482
- ☞ Thal, D., Jackson-Maldonado, D., & Acosta, D. (2000). Validity of a parent-report measure of vocabulary and grammar for Spanish-speaking toddlers. *Journal of Speech Language and Hearing Research*, *43*(5), 1087–1100. DOI: 10.1044/jslhr.4305.1087
- ☞ Thomas, D. R. (2006). A general inductive approach for analyzing qualitative evaluation data. *American Journal of Evaluation*, *27*(2), 237–246. <https://doi.org/10.1177/1098214005283748>
- ☞ Tomasello, M., & Mervis, C. B. (1994). The instrument is great, but measuring comprehension is still a problem. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, *59*(5), 174–179. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5834.1994.tb00186.x>
- ☞ Tomasello, M. (2003). *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- ☞ Tomasello, M. (2009). The usage-based theory of language acquisition. In L. Bavin (Ed.), *The Cambridge Handbook of Child Language* (pp. 69–89). Cambridge University Press.
- ☞ Wasch, T. D., & Sheenan, R. (1988). *Assessment of young developmentally disabled children*. Springer Science Business Media New York.
- ☞ Zapolski, T. C. B., & Smith, G. T. (2013). Comparison of parent versus child-report of child impulsivity traits and prediction of outcome variables. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, *35*(3), 301–313. DOI:10.1007/s10862-013-9349-2

Примљено 15.03.2023; прихваћено за штампу 19.06.2023.